

ӘОЖ 94 (574.1)

ҒТАХР 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).22

¹Байбулсинова А.С.*, ²Бейбітқызы Б.

^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: alfia_b11@mail.ru

E-mail: alfia_b11@mail.ru, beybryzy02@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ КӘРІМ ЖӘЛЕНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы Алашорда зиялы қауымының ішінде белді тұлғалардың бірі, әлі де өз дәрежесінде зерттелмей келе жатқан, қазақ мектебі үшін математиканы оқытудың өзіндік әдістемелік жүйесін жасау ісіне орасан зор үлес қосқан көрнекті қоғам қайраткері, әдіскер-математик Кәрім Жәленовтің өмір жолы берілген. К.Жәленовтың өмір жолы мен қызметі, шығармашылығы құжаттар деректері, куәгерлер жазбалары және архив материалдар негізінде зерттелген.

Кілт сөздер: К.Жәленов; Алашорда; Халық ағарту комиссариаты; қоғам қайраткері; шығармашылығы; тарихи баға.

Кіріспе

Бүгінгі таңда отандық ғылым-білімнің қалыптасуына елеулі ықпал еткен қайраткерлердің мұрасы қоғам сұранысына ие болып отыр. Арада біраз уақыт өтседе, алаш қайраткерлерінің еңбектері бүгінде өзектілігін жоя қоймады. Себебі қазіргі тәуелсіз Қазақстанның бет алысы, даму үрдісі алаш қайраткерлерінің еңбектерімен сарындас, мақсаты үндес болып отыр.

Алашорда зиялы қауымының ішінде әлі де өз дәрежесінде зерттелмей келе жатқан тұлғалардың бірі, қазақ мектебі үшін математиканы оқытудың өзіндік әдістемелік жүйесін жасау ісіне орасан зор үлес қосқан көрнекті қоғам қайраткері, әдіскер-математик Кәрім Жәленовтің орны бөлек. Алайда, қазақ әдістемелік-математикалық ғылымының осынау бір ірі, әрі тағдыры күрделі тұлғасы туған халқына әлі де болса толық танылмай және оның сіңірген еңбегі қазақ мәдениеті тарихында өзінің лайықты бағасын ала алмай келеді. Алаш ардагері, К.Жәленовтың өмірбаяны мен шығармашылық қызметі мүлде зерттелмеген аса күрделі мәселе болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақаланың тақырыбы бойынша әдебиеттер жинақталып, архив құжаттарын сәйкестендіру, деректерге сипаттама беру арқылы зерттеу қарастырылған. Қажетті шешімді табуға мүмкіндік беретін жүйелілік, ғылыми әдіснама, деректерді іріктеу арқылы аналитикалық және материалды синтездеу әдістері қолданылған. Қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымның әр түрлі зерттеу әдістері ескерілген.

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың басындағы Алаш қайраткері Жәленов Кәрім 1889 жылы Орал облысы, Жымпиты уезі, Байғұтты болысы, 4-ауылда туған. 1929 жылғы 6 ақпандағы ОГПУ жауаптау парағында берген жауабында К.Жәленов «Орал губерниясының, Жымпиты уезі, Байғұтты болысының №4 ауылында дүниеге келдім. Қазақ төңкерісіне дейін Жымпитыдағы уездік атқару комитетінің төрағасы қызметін атқардым» деп жазған [1,505 б.]. Батыс Алашорданың қайраткері, әдіскер-математик, қазақтың алғашқы ауылшаруашылық мамандарының бірі. Үш жылдық орыс-қазақ мектебін, екі сыныптық орыс-қазақ училищесін бітірген. Болыстық басқармада хатшы болып жұмыс істеді. 1905-1908 жылдары Орал шаруашылық мектебін, 1908-1914 жылдары Орал реальдық әскер училищесін аяқтаған. Училищеде оқып жүрген кезінде ол М.Х.Мырзағалиевпен бірге жастар үйірмесіне қатысады. Сабақтан босаған кезде, жазғы демалыс айларында қазіргі Орал қаласы маңындағы Зеленов станицасында бай казак Астраханинге жалданып жұмыс істеді. Кейін 1914 жылы Воронеж ауылшаруашылық институтына оқуға түседі.

1916 жылы Б.Жанқадамов, М.Балтанов, М.Баймұхамедовтармен бірге қазақтан майданға адам алуды кейінге қалдыруды сұрап Петроградқа барған Жайық сырты қазақтары делегациясының құрамында болды. Оқуын аяқтамастан Түркістан генерал-губернаторлығы мен Бүкілресей Земство одағының және «Қазақ» газеті маңындағы ұлт зиялыларының шақыруымен тылдағы қазақ жігіттеріне жөн-жоба көрсететін мыңбасы, жүзбасы оқығандардың қатарында Батыс майданына келіп, осындағы 9 қос (жұмыс дружинасы) Кіші жүз жігіттеріне басшылық етуге қатысты. Сол жылы наурыз-сәуір айларында Жайық сырты қазақтары управасының шақыруымен I Қазақ Орал облыстық съезіне әзірлік жұмыстарына қатысты. 1917 жылы сәуірдің басында Орынборда өткен Торғай және Орал облысы қазақтары съезінің делегаты. 1917 жылы сәуірдегі I Қазақ Орал облыстық съезінде Жайық сырты қазақ комитетіне мүше болып сайланған. Осы жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік Мұсылмандар съезіне қатысты. Сәл кейінірек Жымпиты уездік атқару комитетінің төрағасы болды. Осы қызметте жүріп, Уақытша үкіметтің 1917 жылы маусымдағы бұратана ұлттарға жергілікті басқару билігін земство жолымен беру жоспарында көрсетілген, қыстау бойынша уездік сайлау тізімін жасау тәртібіне орай бұрынғы әкімшілік бірліктерді қайта межелеу, саны аз руларды өз алдына болыс, ауыл етіп қоныстандыру жұмысын жүргізді [1, 169 б.].

Жайықтың сол жағалауындағы құнарлы жерлерді қазақтардан қайтарып алу мәселесін Құрылтай жиналысы негізінде, қазақтарды жерге орналастырып барып шешу жағында болды. 1918 жылы қыста Қаратөбеде өткен III Қазақ Орал облыстық съезінде кедейлерге салынатын салық ауыртпалығын жеңілдету үшін салықты түгін басына емес, ауыл-ауыл, қауым-қауым бойынша бөліп салуды ұсынған Ғ.Әлібеков тобын қолдады. Өзге мәселелер бойынша Жанша және Халел Досмұхамедовтер жағында қалды. Осы кезеңде үйде қару сақтағаны үшін Казак Войско үкіметі тарапынан тұтқындалған Е.Қасаболатовты, Ә.Әлібековті, М.Х.Мырзағалиевті кепіл болып босатып алды. 1918 жылы бас кезінде өткен

Орал большевиктері съезінен кейін большевиктер іс-әрекетінің жүгенсіз, анархияшыл сипатын әшкерелеп, оларға жақтас болғандар революциялық заң жолымен қатаң жазаланатыны жөнінде облатком бұйрығын шығарды. Оралда оқитын қазақ жастарының мәдени-ағарту, өзара көмек көрсету бағытындағы «Ақ ниет» ұйымының құрылтай жиналысына қатысып, ұйымға қолдау көрсетті. Ұйымды құрушы А.Арыстанов, Б.Бейсенов, А.Арғыншиев, Ғ.Ниязов, С.Жетімеков, Ө.Ипмағамбетов секілді жастарға қамқорлық жасады. 1918 жылы қаңтарда Орал қаласында қайыра өткен облыстық земство басқармасын сайлау кезінде облземуправа төрағасы Х.Досмұхамедовке орынбасар болып сайланды. 1918 жылы наурыз-сәуірде К.Жәленов және Х.Досмұхамедовтер басқарған делегация құрамында Мәскеуге барып, Совнарком Кіші коллегиясында екі жақты келісім-шарт әзірлеу ісіне қатысты. 1918 жылы 21 мамырда Жымпитыда өткен IV Қазақ Орал облыстық съезінде съезд президиумына хатшы болып сайланды. Ойыл уәлаяты құрылғаннан кейін Жымпиты уездік земство басқармасының төрағасы қызметін атқарды. Облыстық және уездік деңгейдегі земство басшысы кезінде Алаш милициясын, кейін Батыс Алашорда Халық әскерін жасақтау ісін ұйымдастырушылардың бірі болды. Батыс Алаш-Орда тізе бүккеннен кейін оның ең беделді қайраткерлерінің бірі ретінде Қазақстаннан аулақтатылып, 1920 жылы басында К.Жәленов және Х.Досмұхамедовтермен бірге Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті қарамағына жіберілді [1, 170 б.].

Бұл туралы Қазревкомның мына қаулысынан көруге болады:

1. «Қырғыз (қазақ) өлкесінде Кеңес өкіметі мықтап орнығып алғанынша

Алашорда ұлттық үкіметі Батыс бөлімшесінің жауапты басшылары қазақтың еңбекші бұқарасынан аластатылсын. 1) Жанша Досмұхамедов, 2) Халел Досмұхамедов, 3) Иса Көшкінбаев, 4) Кәрім Жәлелов, 5) Берікқали (Беркінғали) Атшыбаев Мәскеуге немесе басқа орталық губернияларға жіберілсін.

2. Алашордалықтардың барлық дүние-мүліктері, қазыналық немесе жеке меншік

болсын, қай жерде екеніне қарамастан, бұдан былай ревкомның ерекше нұсқауы шыққанша тіркеуге алынсын, ревком мүлікке жауап беретін бірден-бір құзырлы орган болып табылады.

Алашорданың Батыс бөлімшесі белсенді қызметкерлерінің Ревком мүшесі болуына, сондай-ақ басқа да жауапты қызметтерге қойылуына жол берілмесін» [3, 65-66 стр.]. Осылайша, Ревкомның бұл шешімі Алаш көсемдері аңсаған қазақ қоғамындағы ұлттық келісім мен ауызбіршілік идеясын қабылдамай, өлкедегі ұлттық-мемлекеттік құрылыстың таптық принциптерін негіз етіп алған. Бұл «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінен кетуге мәжбүр болғандығын көрсетеді [4, 160 б.]

Алайда, Кәрім Жәленов Алашорда таратылғаннан кейін, 1920 ж. маусым – қазан айларында Орынборда Қазревкомның хатшысы қызметін атқарады және сол жылы Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институтына және Орта Азия университетінің агрономия бөлімінде оқытушы, Түркесубликасы Халық ағарту комиссариаты жанынан Х.Досмұхамедов, проф. А.Шмидт, Ө.Диваев, М.Жұмабаев, Н.Архангельскиймен бірге «Талап» қазақ мәдениетін көркейтушілер қауымын құрысты. Осында жұмыс істей жүріп, 1922 - 1924

жылдары институт директоры қызметін атқарады. 1922 жылы халықтың мәдени деңгейін көтеру мақсатында Халел Досмұхамбетовтің бастамасымен Ташкент қаласында құрылған «Талап» қауымына мүше болып, оның қызметіне белсене араласады [5, 105 б.].

Ұстаз - математик ретінде ана тіліндегі оқу құралдарын дайындауға көп еңбек сіңірді. 1923 жылы Ташкент қаласында оның «Есеп тану жобасы» және «Есеп тану. Бөлшек сандар» атты еңбектері жарық көрді. Бұл еңбектері кейінірек қырғыз тіліне аударылып, қырғыз мектептерінде де негізгі оқу құралдары ретінде пайдаланылды. Кәрім Жәленұлы математиканы оқыту әдістемесі ғылымынан басқа салаларда да жемісті еңбек етіп, сол кезде Ташкент қаласында шығып тұрған «Сана», «Наука и просвещение» сияқты журналдарға мақалалар жазып тұрған.

1923-1924 жылы ауыл шаруашылық кооперациясында оқып, білімін жетілдіреді. 1924 – 29 жылы Орал губерниялық және Гурьев (қазіргі Атырау) округтік жоспарлау комитеттерінде экономист болып қызмет істеген. 1929 жылы 8 қаңтарда Гурьев қаласында тұтқынға алынып, 5 жылға Воронежге жер аударылды. Жазаны өтеп келгеннен кейін 1937 ж. қайта тұтқындалып, 1938 жылы 26 ақпанда атылды [6, 615 б.]. 1988 жылы қарашада ақталды. 1988 жылы зайыбы Полина Сергеевна Жәленова Атырау қаласында тұрған [5, 106 б.].

Батыс Алашорда қайраткері, қазақтың алғашқы ауыл шаруашылығының мамандарының бірі.

Кәрім Жәленов Қазақстанда математиканы оқыту жөніндегі ғылыми ой-пікірдің қалыптасуында үлкен орын алады. Оның бұл салаға зор үлес қосқанына мына бағыттағы атқарған істері толық дәлел бола алады:

Біріншіден, ел басына түскен алмағайып заманда ол қазақтың оқыған азаматтарының жанынан табылды. Қазақстанның ХХ ғасыр басындағы қоғамдық - саяси өміріне белсене араласты, Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің атқарған ісіне зор үлес қосты. Сондықтан да біз оны ең алдымен мемлекет және қоғам қайраткері ретінде танимыз.

Екіншіден, ол қазақ арасындағы халық ағарту ісін ұйымдастыру жағына басшылық етумен бірге оқу - ағарту ісінің келелі мәселелерімен шұғылданып, оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарған.

Үшіншіден, алғашқы мерзімді басылымдарда қазақ мектебінің тарихы және ұлттық бастауыш мектепте оқу-тәрбие жұмысын ана тілінде ұйымдастыру туралы көптеген мақалалар жазды.

Төртіншіден, қазақ мектебінде математиканы оқытудың теориясы мен тәжірибесін қалыптастыру бағытындағы шығармашылық ізденістерінің жемісі болып табылатын қазақ мектебіне арналған тұңғыш оқу бағдарламасы мен бөлшек сандар арифметикасынан алғашқы оқулықты жазды.

Бұл Кәрім Жәленұлының Қазақстанның оқу - ағарту саласындағы аса ірі тұлғалардың бірі болғандығын айқындайды.

Зерттеу жұмыстарымның барысында Кәрім Жәленұлының төмендегідей педагогикалық еңбектері мен сол кездегі мерзімді педагогикалық басылымдарда жариялаған мақалалары табылды:

- 1) «Есеп тану жобасы». - Ташкент, 1923 ж.;

- 2) «Есеп тану. Бөлшек сандар».-Ташкент, 1923 ж.;
- 3) «Қазақ – қырғыз мектептері», (мақала, «Сана» журналы, 1923, №1);
- 4) «Химиядағы өзгерістер» (мақала, «Сана» журналы, 1923, №1);
- 5) «Киргизские школы» (мақала, «Наука и просвещение» журн., 1923, №2).
- 6) «Өсімдіктердің түзілісі» (мақала, «Шолпан» журналы, 1923, №6 – 8) [5, 105 б.].

«Есептану жобасы» - қазақ бастауыш мектебі үшін математика пәні бойынша жасалған алғашқы төл оқу бағдарламасы болып табылады. Еңбектің көлемі 12 бет, «Есеп ғылымының жобасы» және «Мұғалімдерге» атты екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде төртжылдық мектептің математика пәнінің оқу бағдарламасы келтірілген. Оның түсінік - хат сипатында әзірленген «Мұғалімдерге» атты екінші бөлімін қазақ мұғалімдеріне арналған математиканы оқыту жөніндегі тұңғыш әдістемелік құрал деп бағалауға болады [7].

«Есептану.Бөлшек сандар» кітабы бөлшек сандар арифметикасынан қазақ тілінде жазылған алғашқы оқу құралы болып табылады. Көлемі 58 бет, 94 параграфты қамтитын мынадай 5 тарауға бөлінген: I. «Бөлушілер туралы»; II. «Жай бөлшектер»; III. «Ондық бөлшектер»; IV. «Процент туралы»; V. «Метр өлшеуіштері». Оқу құралының түпнұсқасының сыртында «Екінші бөлім» деген жазу бар [8].

Сонымен қатар оның мұқабасында: «Бастырушы: қазақ - қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымы «Талап» деп көрсетілген. Яғни оқулық сол кезеңдерде Х.Досмұхамбетұлының басқаруымен Ташкент қаласында жұмыс істеген «Талап» қоғамы тарапынан басылып шыққан.

Қорытынды

«Қазақтың бүкіл тарихы бірігу тарихы, тұтастану тарихы» деп Елбасы Н. Назарбаев айтқандай Алаш тарихын жете зерттеп, ондағы ашылмаған сырды анықтап жарыққа шығару – болашақ жас ұрпақтың, яғни біздің қолымызда!

Ғасырлар тоғысында дүниеге келіп, өзге түгіл өзінің келешегіне кепілдік бере алмас алмайып заманда өмір сүрген алаш азаматтарының рухы мәңгілік биікте болсын.

ӘДЕБИЕТ

[1] «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» // «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». В двух томах.первый: Торгойское дело. 1922-1926 гг. Сост.: М.К.Койгелдиев (ответ ред.), З.Б.Мырзатаева, Р.М.Мирзакулова.– Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. - 984 с.

[2] Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст: Ғ.Әнес, С.Сұмағұлова. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 169-171 бб.

[3] Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем 1919-1920 гг. Сб. документов. – А., 1993. 65-66 бб.

[4] Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін),. Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. -752 б. 160 б.

- [5] Сүлейменова Д.Д. Батыс Алашорда тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007, 136 б.
- [6] «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 б.
- [7] Жаленов К. Есеп тану. Бөлшек сандар. – Ташкент: 1923 ж.
- [8] Жаленов К. Есеп тану жобасы. – Ташкент: 1923 ж. -1125 б.//

REFERENCES

- [1] «Alash isi. 1920-1930 jj. OGPÝ júrgizgen jasandy tergeý isiniń qujattary men materialdary» [The Alash case. 1920s-1930s Documents and materials of the case of artificial investigation conducted by the OGPU]. «*Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokýmenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPÝ». V dvýh tomah.pervyy: Torgoiskoe delo. 1922-1926 gg. – «The Alash affair of 1920-1930. Documents and materials of the investigative case fabricated by the OGPU.» In two volumes.first: The Torgai case. 1922-1926 Sost.:M.K.Koigeldiev (otvet red.), Z.B.Myrzataeva, R.M.Mirzakýlova.– Almaty: TOO "Izdatelstvo LEM", 2022, 984 s. [In Kazakh].*
- [2] Ánes, G., Sumagúlova, S. (2009). Alash. Alashorda. Ensiklopedia [Alash. In alashorda. Encyclopedia] Almaty: "Arys" baspasy, 169-171 bb. [In Kazakh].
- [3] Protokoly Revolúsiionnogo komiteta po úpravlený Kazahskim kraem 1919-1920 gg. Sb. dokýmentov. – A., 1993. 65-66 bb. [In Russian].
- [4] Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge deitin) History of Kazakhstan (from ancient times to the present) (2010). *Bes tomdyq. 4-tom. - Five volumes. Volume 4 – Almaty: "Atamura", 752 b. 160 b. [In Kazakh].*
- [5] Súleimenova, D.D. (2007). Batys Alashorda tarihy – ólke tarihynyń quramdas bóligi [History of West Alashorda-an integral part of the history of the region], Almaty: "Arys" baspasy, 136 b [In Kazakh].
- [6] «Qazaqstan». Ultyq ensiklopedia [«Kazakhstan». National Encyclopedia]. Bas red. Á.Nysanbaev. (2001). – Almaty: «Qazaq ensiklopediasynyń» Bas redaksiyası, 720 b. [In Kazakh].
- [7] Jalenov, K. (1923). Esep taný. Bólshek sandar [Report recognition. Fractional numbers]. – Tashkent: 1125 [In Kazakh].
- [8] Jalenov, K. (1923). Esep taný jobasy [Accounting project] . – Tashkent, 1125 [In Kazakh].

Байбулсинова А.С., Бейбітқызы Б.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШСКОГО ДЕЯТЕЛЯ КАРИМА ДЖАЛЕНОВА

Аннотация. В статье представлен жизненный путь выдающегося общественного деятеля, методиста-математика Карима Джаленова, одного из самых выдающихся деятелей алашординской интеллигенции начала XX века, который до сих пор не изучен в своей степени, внес огромный вклад в создание собственной методической системы обучения математике для казахской школы. Жизненный путь и деятельность, творчество К. Жаленова исследованы на основе данных документов, свидетельских записей и архивных материалов.

Ключевые слова: К. Джаленов; Алашорда; Народный комиссариат просвещения; общественный деятель; творчество; историческая цитата.

Baibulsinova Alfiya, Beibitkizi Bekzada

LIFE AND WORK OF ALASH FIGURE KARIM ZHALENOV

Annotation. The article presents The Life Path of Karim Zhalenov, a prominent public figure, methodologist-mathematician who made a huge contribution to the development of his own methodological system of teaching mathematics for the Kazakh school, one of the key figures in the alashorda intelligentsia of the early twentieth century. The life path and work of K. Zhalenov are studied on the basis of documents, eyewitness accounts and archival materials.

Keywords: K. Zhalenov; Alashorda; people's Commissariat of education; public figure; creativity; historical assessment.